

Qərbi Azərbaycanın tarixi-maddi ocaqları və yaxud saxta “Ermənistanın sakral coğrafiyası” barədə

(II məqalə)

Qismət Yunusoglu,

Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

(əvvəli 10-11 oktyabr tarixli sayımızda)

“Allah ermənicə danışmışdır.” (Hay yazarı Koryunun (380-450) “Maştotsun həyatı” salnaməsindən).
Qərbi Azərbaycanın ermənilər məskunlaşan Armavir vilayətinin Aknalıç məntəqəsində dünya yezidi kürdlərinin “Tovuz Mələyi” (“Tause Malak”) məbədi tikilmişdir
(01.10.2019)

XX əsrin əvvəllərində və sonlarında Azərbaycan dövlətinin qərb hissəsində (Qərbi Azərbaycanda) yaradılmış Ermənistan adlı saxta dövlətin ərazisində hay kilsəsinin təşkilatçılığı ilə qədim Alban məbədlərinin “erməni kilsəsi” adı altında Cənubi Qafqazın dünya miqyaslı sarkal (ruhsal) irs nümunələrinin “Ermənistanın sarkal coğrafiyası”na daxil edilməsi və bu ad altında dünyaya tanınması hay icmasının irsi riyakarlığının bariz nümunəsidir.

Baxmayaraq ki, xalqımızın mənəvi irs saxlancında qorunan və illər boyunca müxtəlif dövrü nəşrlərdə işıq üzü görən çoxsaylı əsərlərdə (M. Nemətova “Əsrlərin daş yaddaşı” 1987; “Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri” (Biblioqrafiya), 2016; Ə. Ələkbərlinin “Qədim Türk-Oğuz yurdu “Ermənistan”, 1994 və “Qərbi Azərbaycan abidələri”, 2007; S. Əsədov “Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası”, 1995; E. İsmayıl “Məndən ötrü Ermənistan yoxdur, yox...”, 2002; H. Mirzəyev “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı”, 2004; M. Quliyev (Urud) “Zəngəzur”, 2005; Z. Həbibbəyli “Türkmən, Tanrıçıyam və ya dön geriye bax”, 2009; S. Nəzərli “Ləmbəli” (Ensklopedik toplu), 2004, İ. Məmmədov “İrəvan dəftəri: sətirlənmiş duyğuların qeribəmiş sədəsi”, 2004; H. Vəli “Nüvədi kitabələri” və “Babək Xürrəmidinin son taleyi”, 1998 ...) bu mövzuda ətraflı dəyərli elmi-nəzəri və tədqiqat materialları (məlumatları) əks etdirilsə də, hay kilsəsi və hay qaragühu öz çirkin, mənfur əməllərindən çəkinməyərək həyasızlıqla Qərbi Azərbaycanın ruhsal-duygusal (sarkal) ocaqlarını “erməniləşdirməkdə” davam edirlər. Təhlükəli hal odur ki, hay kilsəsi bu şeytani əməllərini dünya miqyasına çıxarır və müsəlman-türk dünyasına qənim ölkələr arasında özlərinə kifayət sayda tərəfdaş tapmağa nail olurlar.

Ona görə də son 200 ildə ermənilər tərəfindən zəbt edilərək məskunlaşdırılmış Qərbi Azərbaycanın dini-ruhsal ocaqlarının məhz müsəlman-türk dünyasının maddi-mədəni irsi kimi təqdir edilməsi, coğrafi məkan üzrə paylanmasının sistemləşdirilməsinin (yazılı və təsviri formada) böyük əhəmiyyəti vardır.

Bu baxımdan Zəngəzur mahalının inzibati-ərazi vahidi kimi işğalda olan Mehri nahiyəsi də istisnaq təşkil etmir. Nahiyənin Nüvədi kəndi yaxınlığında Buğurkər kəndi hüduqlarında eyni adlı çayın sağ sahilində “Buğurkər piri” (içeridə iki məzar olmuşdur) ətraf bölgənin ziyarət ocağı kimi məşhur olub. Burada şərq memarlıq üslubunda daşdan tikilmiş məbədin hündürlüyü 8-10 m-ə çatıb, hücrələrlə əhatələnmiş, ətrafında isə min nəfərə qədər zəvvarın yerləşməsi üçün bina olmuşdur. Ətrafi palıd, cökə, qayın, ardıc... ağaclarına bürünən meşə və əkin-tərəvəz yerləri (5 hektara qədər) ilə örtülüdür. Deyilənə görə bu müqəddəs ocaqda müsəlman dünyasının 7-ci imamı Museyi-Kazımın oğlu Sultan Seyid Əhməd və bacısının qəbri yerləşir. Buraya ziyarətə nəinki Mehri nahiyəsinin, eləcə də qonşu Ordubad, Culfa, Zəngilan rayonlarının sakinləri, Zəngəzur mahalında Qafan nahiyəsində yaşayan haylar da olmuşdur, onlar gətirdikləri qurbanları yerli müsəlmanlara kəsdirərdilər. Ocağın yaxınlığında kənd qəbiristanlığı salınmışdı və 1989-1990-cı illərədək bu yerlər salamat idi.

Nüvədi kəndindən 10-12 km şimal-qərb istiqamətindəki Əngizəyid dağının üstündə salınan başqa bir ziyarətəgah, elin-obanın həmişə üz tutduğu ruhsal-sarkal yerlərdən biri də “Baba Hacı ocağı” idi ki, onun üzərində hündürlüyü 6-8 m olan altı bucaqlı üslubunda tikili ucalırdı. Bir xeylaq aralı “Hüseyn bəy çəmənisi” adlı yaylaq yeri göz oxşayırdı. Maraqlı fakt odur ki, həmin yaylaqda qədim qəbiristanlıq (yüzlərlə məzar daşlarından ibarət) bu yerlərin əski yüzilliklər boyunca məskunlaşmasından soraq verirdi, tədqiqatçısını gözləyirdi. Yerli kənd orta məktəbinin müəllimi Həməzə Vəlinin (1924-2009) araşdırmalarına görə bu məkanda xalq qəhrəmanı Babəkin məzarına, eləcə də digər xürrəmilərin, sufilərin və dəvrişlərin qəbirlərinə də rast gəlinir.

1200-1300 il yaşa malik “Baba Hacı piri” 1960-cı ildə təmir-bərpa (düşən-qopan daşların əvəzlənməsi, gümbəzin bərpası) edilib və bu işin təşkilində kəndin mollası Saleh Həməzə oğlu Mustafayev (1896-1976) yaxından iştirak etmişdir. Təmir işlərində yerli qaya-qara daşlardan istifadə edilməklə şərq memarlıq üslubu qorunmuşdur. Kənd sakinlərindən Adil Məmmədqulu oğlu Rzayevin (1900-1990), Əli Kərbəlayi Musa oğlu Həziyevin (1900-1993) dediyinə görə bu ocaqda əvvəllər üç qəbir olmuşdusa, sonra onlar bir məzarda

birləşdirilmişdir. Elə tədqiqatçı H. Vəlinin mülahizəsinə görə bu üç qəbi Babəkin, qardaşı Abdullanın və anasının olmuşdur.

Bu ocağa yaxınlıqdakı haylar yaşayan Astazur kəndinin sakinləri də gələrdilər.

Nahiyənin “Miyən Bütün dağı”nda, Nüvədi kəndindən 10-12 km şimala tərəf sal qaya parçaları üzərində, ətrafı palıd, qayın meşələri ilə örtülü və əkin-biçin yeri olan “Pir Eyvaz ocağı”nın bölgə üçün dəyəri (müqəddəs ziyarət yeri kimi) önəmli olub. Ondan 1 km cənuba isə qədim tikililərlə görüntülənən “Miyən Bütün ocağı” ot-kol bitkiləri ilə örtülmüşdür.

Sələnc çayı Nüvədi kəndinin yaxınlığından axmaqla dərə boynu qoynunda, dağlıq hissədəki təpəlikdə “Əbdül Ata”, dərədə isə “Dərə Əbdül Ata ocağı” (ətrafı gur ardıc meşəliyi idi) uyuyurdu. O ağacları (ümumiyyətlə, müqəddəs ziyarətgahlarda bitən ağaclar da bəhəm) heç kim kəsməzdi.

Nüvədi kəndində yaşayan və ana xəttinə görə imam Museyi-Kazımın nəslindən hesab edilən Seyid Mir Hüseyn Ağa (1885- 1956) Təbriz şəhərində mükəmməl dini təhsil almış və dini-irfani el məclislərini idarə edərdi. Ammao. ağaclara sitayiş etməyin islami dəyərlərlə bir araya sığmadığını əməli şəkildə sübut etmək üçün özü həmin ağacları kəsərək evində dirək kimi, oduncaq tədarükündə istifadə etmişdir.

Seyid Mir Hüseyn Ağa təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün 1937-ci ildə qardaşı Mir Rəsul Ağa ilə birlikdə Cənubi Azərbaycana (Araz çayının bu hissəsində Qulan, Oruc, Misən, Üçdibin, Əhmədağan... kəndləri yerləşirdi) köçmüş və Misən kəndində yaşamış, qəbri bu ərazidədir.

Araz çayının 3 km-də, Nüvədi kəndindən xeyli aralıda “Tişeyni yeri” ərazisində hündürlüyü 200 m-ə çatan iri, çılpaq qayanın dibində, dağdağan ağacları əhatəsində “Tişeyni piri” tez-tez ziyarət olunan ocaq idi.

Kəndin şərqindəki “Kərbəlayi Əli məhəlləsi”nin üstündəki dağdağan meşəliyində də müqəddəs sayılan “Dağdağan piri” irfani ruh saxlanana çevrilmişdi, yanından yuxanda adı çəkilən Sələnc çayı axırdı. Bu çayın dərəsinə bitişik “Tənəkə küfülü dağı”nın ətəyində inanclı sakinlər hər cümə axşamı çıraq, şam yandırardılar, doğmalarının ruhuna qovuşardılar mistik duyğuların yuva qurduğu ocağın adını çəkməklə. Belə bir ocaq Əlidərəsi kəndində yekə qaya parçasının altında olan “Məşədi Oruc piri”ndə də tərarlanırdı.

Mehri çayının kənarında, Tey kəndinin cənubunda 20-30 hektarlıq sahə tutan “Zeyvə yeri” deyilən ərazidə meyvə bağları-əkin sahələri əhatəsində boyu 3-4 metrə qədər olan dördkünc formalı tikili “Zeyvə piri”nin nişanəsi idi. içərisində bir məzar vardı. Bu ocağa bitişik qonşu Maralzəmi kəndinin qəbirstanlığı yerləşirdi və Lehvaz kəndinin əkin (qarğıdalı, taxıl) sahələri uzanırdı.

Bir cəhəti də qeyd etmək vacibdir ki, hay kilsəsi Mehri nahiyəsində müsəlman-türk mənşəli kəndlərdə inşa edilmiş Alban məbədlərinə qarşı əsassız iddialar qaldırsalar da, ibtidai hay sürüsü məskunlaşdırılmış yerlərdə yaşayış minilliklərlə ölçülən bu cür dini-tarixi abidələrdən istifadə etməmişlər. Belə ki, nahiyə mərkəzi kimi Mehridə, onun Liç, Teştin, Galır, Vənk, Bəhrivar (haylar adını dəyişib “Vartavan” qoymuşdular),Üçənis (sonralar “Qudemnis” deyilib) kəndlərində olan qədim Alban məbədləri istifadə olunmamış qalırdı.

Araz çayı boyunca Mehri şəhərindən Ordubada uzanan avtomobil yolunun üstündə (qədim ipək yolu boyunca) Ağarək kəndinin (XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycandan köçürülmüş haylar məskunlaşmış və öz dillərində Aqarak adlanır, burada zəngin mismolubden, qızıl yataqları vardır) giriş hissəsində XVI-XVII əsrə aid “Şah Abbas karvansarayı” yerləşirdi. sökülüb-dağılsa da ilkin tikinti-memarlıq üslubu və gümbəz örtüyü yox olmamışdı.

Ümumiyyətlə, Nüvədi kəndi ətrafında ona qədər dini-ibadət ocağı, müqəddəs ziyarətgah məkanı, tarixi maddi-mədəni irs tikililəri müsəlman-türk dünyasının sarkal-ruhsal duyğularının məbədgahına çevrilmişdir.

Bu ocaqların ruhsal duyğuları Əlidərəsi kənd sakinini Nargilə İmaməli qızının (1929) söylədiyi bir bayatda belə səslənir:

**Qəribəm, yoxdur arxam,
Quş olam göyə qalxam.
Qonam qəlbi gədiyə,
Vətənə sarı baxam.**

(Yazının hazırlanmasında Qərbi Azərbaycanın Mehri rayonu. Nüvədi kənd sakinini Balakişi Balakişi oğlu Həsənovun (1939) və Tey kənd sakinini islam Məhəmməd oğlu Məmmədovun (1938) məlumatlarından istifadə edilib.)